

Human rights and their dissemination in structures of different levels of education

Prawa człowieka i ich upowszechnianie w strukturach różnych poziomów edukacji

ABSTRACT

Human rights are the kind of rights that are considered universally binding. Already in the United States Declaration of Freedom, it was stated that it was recognized that all people were created as equal, that everyone was equipped by the Creator with inalienable rights, including the right to life, the right to freedom and the pursuit of happiness. In modern understanding, human rights are recognized alongside criminal law, civil law, administrative law, family law, labor law and international law as one of the main branches of modern law. Human rights are basically fundamental rights, meaning the most essential from the point of view of the state and citizens, necessary to guarantee other civil rights, they are necessary to establish the minimum rights vested in each human unit. It is worth adding that today there is no one and obvious definition of human rights.

STRESZCZENIE

Prawa człowieka należą do tego rodzaju praw, które uważa się za powszechnie obowiązujące. Już w Deklaracji Wolności Stanów Zjednoczonych stwierdzono, iż uznaje się za prawdę oczywistą, że wszyscy ludzie zostali stworzeni jako równi, że każdy został wyposażony przez Stwórcę w niezbywalne prawa, do których należą: prawo do życia, prawo do wolności oraz dążenia do szczęścia. W rozumieniu współczesnym prawa człowieka są uznawane, obok prawa karnego, prawa cywilnego, prawa administracyjnego, prawa rodzinnego, prawa pracy i prawa międzynarodowego, za jedną z głównych gałęzi współczesnego prawa. Prawa człowieka to w zasadzie prawa podstawowe, czyli najistotniejsze

z punktu widzenia państwa i obywateli, niezbędne do zagwarantowania innych praw obywatelskich, są one nieodzowne do ustalenia minimum uprawnień przysługujących każdej jednostce ludzkiej. Warto przy tym dodać, że współcześnie nie ma jednej i oczywistej definicji praw człowieka.

Keywords: *human rights, dissemination of human rights, children's rights, education*

Słowa kluczowe: *prawa człowieka, upowszechnienie praw człowieka, prawa dziecka, edukacja*

Wprowadzenie

Problematyka praw człowieka jest jednym z najważniejszych obszarów analizowanych i rozpatrywanych w dziedzinie prawa. Powodem tego jest fakt, że prawa te dotyczą właśnie człowieka i to od chwili narodzin aż do jego śmierci. A można powiedzieć, że określone prawa, przynajmniej w pewnym zakresie, sięgają jeszcze okresu wcześniejszego niż data narodzin i późniejszego niż data śmierci człowieka. Ważny jest tu fakt, że zasięgu praw człowieka nie warunkuje ani wiek, ani wykształcenie, ani pochodzenie, miejsce zamieszkania czy wykonywany zawód. Dla przeciętnego człowieka, uczestnika życia społecznego, a także osób uczestniczących w procesie edukacyjnym kwestie związane ze znajomością i przestrzeganiem prawa niejednokrotnie stwarzają pewne problemy. Wynikają one prawdopodobnie z dużej złożoności i różnorodności przepisów prawnych, które na co dzień nie są w sposób wystarczający przekazywane, a czasami nawet nie są dostępne. W literaturze spotyka się zwykle wyodrębnione grupy praw człowieka zwane „generacjami”. I tak przyjmuje się prawa I, II, III oraz IV generacji. Skrótowno podział ten wygląda następująco:

I generacja praw człowieka

Prawa człowieka I generacji zostały zdefiniowane i zapisane przez ONZ w Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych z 1966 r. Są to tzw. prawa podstawowe (fundamentalne). Przysługują każdemu człowiekowi i są niezależne od ustroju politycznego obowiązującego w państwie. Do praw I generacji zalicza się: prawo do życia, bierne i czynne prawo wyborcze, prawo zrzeszania się, prawo do wyrażania swoich opinii, prawo do wnoszenia skarg na organy państwa, prawo do udziału w życiu publicznym, prawo do wolności osobistej, prawo do wolności wyznania, prawo do wolności sumienia, prawo do wolności myśli, prawo do wolności wyrażania poglądów,

prawo do wolności od tortur, równość każdego wobec prawa, prawo do osobowości prawnej, prawo do rzetelnego procesu sądowego, prawo do tajemnicy korespondencji, prawo do swobodnego przemieszczania się.

II generacja praw człowieka

Do praw człowieka II generacji zalicza się prawa ekonomiczne, społeczne i kulturalne. Gwarantują one jednostce bezpieczeństwo socjalne. Zostały zapisane w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych z 1966 r. Prawa człowieka II generacji gwarantują: prawo do pracy, prawo do wynagrodzenia, prawo do świadczeń socjalnych, prawo do ubezpieczeń zdrowotnych, prawo do wypoczynku, prawo do ochrony zdrowia, prawo do edukacji, prawo do uczestnictwa w życiu kulturalnym.

III generacja praw człowieka

Prawa człowieka III generacji stanowią prawa solidarnościowe. Odnoszą się do zasad i praw przysługujących całym zbiorowościom, a nie tylko pojedynczym jednostkom. Do praw człowieka III generacji należą: prawo do pokoju, prawo do wolnego życia, prawo do demokracji, prawo do pomocy humanitarnej, prawo do własnej tożsamości, prawo do praw etnicznych, w tym religijnych.

IV generacja praw człowieka

Prawa IV generacji są w trakcie wyodrębniania się, należą do nich prawa mniejszości seksualnych, np. prawo do zawierania związku małżeńskiego, prawo do adopcji dzieci, prawo do zajmowania stanowisk bez ograniczeń.

W prawodawstwie międzynarodowym uważa się za obowiązkowe przestrzeganie praw I generacji, natomiast II i III w miarę możliwości. Warto również pamiętać o różnicy pomiędzy zapisem „prawo” i „wolność”. Pierwsze pojęcie odnosi się do uprawnień nadanych przez konkretne przepisy prawne, natomiast drugie określa granice, których nie wolno przekroczyć. Ograniczanie praw i wolności może wystąpić tylko na określony czas i w wyjątkowych sytuacjach. Nie można pod żadnym pozorem ograniczać praw I generacji, w tym prawa do życia¹.

¹ [www.http://prawaczlowieka1c.blogspot.com/p/generacje-praw-czowieka.html](http://prawaczlowieka1c.blogspot.com/p/generacje-praw-czowieka.html) (dostęp: 20.10.2018).

Prawa człowieka i ich główne treści

Z pedagogicznego punktu widzenia zasadny wydaje się pogląd, że znajomość prawa jest współczesnemu człowiekowi bardzo potrzebna. I żeby przeciętni obywatele mogli je poznać, powinny być uruchomione w systemie edukacyjnym szersze działania pozwalające na upowszechnianie i popularyzację (a może nawet nauczanie) zagadnień prawnych. Dotyczy to wszystkich etapów edukacyjnych, od etapu przedszkolnego począwszy. To oczywiste, że w zależności od poziomu edukacyjnego różne będą formy i zakres upowszechniania prawa, niemniej jednak wydaje to się rzeczą niezmiernie ważną.

Zanim przejdziemy do merytorycznych rozważań dotyczących relacji pomiędzy prawem a pedagogiką, warto tu powołać się na nowe koncepcje i nową kategoryzację praw człowieka, przedstawione w pozycji książkowej zatytułowanej *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności* (Sitek, 2016). Publikacja ta jest próbą przedstawienia nowego spojrzenia na prawa człowieka oraz przeprowadzenia nowej ich systematyzacji². Dotychczasowe badania nad prawami człowieka prowadzone są w nurtach filozoficznych zapoczątkowanych w XVII i XVIII w. Znaczący wpływ na kształt treści praw człowieka miała rewolucja francuska wraz ze swoimi wartościami: wolnością, równością i braterstwem. Ta podstawa aksjologiczna znalazła odzwierciedlenie w przepisach normatywnych dotyczących praw człowieka, poczynając od końca XVIII w., oraz w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Współcześnie problematyka praw człowieka komplikuje się coraz bardziej.

Dlatego też do dyskusji nad prawami człowieka powinni włączyć się również przedstawiciele innych dyscyplin naukowych, łącznie z naukami eksperymentalnymi czy technicznymi. Treść praw człowieka, wskutek znaczącego postępu naukowego i rozwoju stosunków społecznych i ekonomicznych, ulega ciągłej ewolucji, co stanowi dodatkowy impuls do podejmowania nowych badań naukowych, również z różnych ideologicznie punktów widzenia. Największy jednak wpływ na kształt praw człowieka ma współczesna ekonomia nastawiona na zysk i maksymalizację zysku. W tej perspektywie rodzi się też pytanie o wartość życia i wartość jakości życia³.

² M. Sitek (2016). *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności*, Warszawa: C.H. Beck, s. 38.

³ B. Sitek (2005). *Prawo do życia a jakość życia w wielokulturowej Europie*, „Studia Prawnoustrojowe” nr 4, Olsztyn, s. 142.

Proces globalizacji już pod koniec XX w. pokazał, że europejski system praw człowieka nie jest powszechnie akceptowany, a nawet jest pożytywany za instrument europeizacji innych kontynentów. Stąd zasadne jest wskazanie nowej podstawy aksjologicznej dla koncepcji praw człowieka i jej systematyzacji, która byłaby powszechnie akceptowana. Konsekwentnie wskazano tam na pojęcie potrzeby, pochodzące z języka psychologii, jako na nową podstawę dla dyskusji nad treścią poszczególnych praw człowieka oraz ich systematyzacją. Potrzeby bowiem są motywem aktywności jednostki zmierzającej do ich zaspokojenia, niezależnie od systemu politycznego, gospodarczego czy społecznego. W pracy przyjęto hierarchię potrzeb człowieka zaproponowaną przez Abrahama Maslowa. Tym samym została zapoczątkowana dyskusja nad obecnym kształtem (treścią) praw człowieka i ich systematyzacją. Można tam przeczytać m.in. o relacjach zachodzących pomiędzy określonymi potrzebami człowieka a możliwościami ich zaspokajania. Te możliwości zaspokajania potrzeb i do tego w określonej kolejności (mówi się o hierarchii potrzeb A. Maslowa) powinno zapewnić właśnie prawo, a dokładniej – prawa człowieka. U człowieka odczuwającego określone potrzeby pojawiają się najczęściej dość silne procesy motywacyjne, które uruchamiają i ukierunkowują jego działania zmierzające do zaspokajania tych potrzeb⁴.

Przechodząc do merytorycznych rozważań z pogranicza pedagogiki i prawa, pozwolimy sobie zauważyć, że prawa człowieka są pewną specyficzną gałęzią prawa. W tej wyodrębnionej koncepcji prawa człowieka zakładają, że każdemu człowiekowi przysługują pewne prawa, których źródłem obowiązywania jest przyrodzona godność ludzka. Prawa te mają charakter:

- a) powszechny – obowiązują na całym świecie i przysługują każdemu człowiekowi,
- b) przyrodzony – przysługują każdemu od chwili urodzenia,
- c) niezbywalny – nie można się ich zrzec,
- d) nienaruszalny – istnieją niezależnie od władzy i nie mogą być przez nią dowolnie regulowane,
- e) naturalny – obowiązują niezależnie od ich potwierdzenia przez władzę państwową,
- f) niepodzielny – wszystkie stanowią integralną i współzależną całość.

⁴ M. Sitek, *Prawa (potrzeby) człowieka...*, op. cit., s. 42.

Co to jest „przyrodzona godność ludzka”? Obecnie zakłada się, że każdemu człowiekowi przysługują te same uprawnienia, niezależnie od tego, kim jest, skąd pochodzi, jaka jest jego rasa, jakim językiem się posługuje itd. Można godność człowieka, oraz jej znaczenie normatywne, rozpatrywać w różnych kontekstach. W przyjętych regulacjach międzynarodowych oraz wewnątrz krajowych wyróżnia się katalog zasad i wartości podstawowych. Do katalogu tych zasad (wartości) zalicza się: godność, równość, wolność, solidarność i prawo do podmiotowości prawnej. Pojęcie godności uznaje się za najważniejszą wartość, ze względu na to, że stanowi źródło wszelkich praw i wolności jednostki. W starożytności Sokrates i Arystoteles utożsamiali ją z różnorodnością charakterów ludzkich i pozycji człowieka w społeczeństwie. Według nich suma następujących wartości: rozum, moralność, etyka postępowania, reputacja, szacunek, jakim otaczano konkretnego obywatela decydowała o tym, czy można było uznać go za godnego. Zaś Herodot i Heraklit przypisywali godność każdemu człowiekowi, ze względu na jego wyjątkowe miejsce w kosmosie. Wartości tej przyznano przyrodzony i niezbywalny charakter. Tym samym nikt nie mógł pozbawić człowieka godności. Koncepcje te stały się podstawą dualizmu w konstruowaniu późniejszych definicji treści, znaczenia i charakteru godności człowieka. Współcześnie wyróżnić można dwie zasadnicze i przeciwstawne metody definiowania pojęcia godności człowieka. Pierwsza opiera się na założeniu, że godność jest szczególnego rodzaju wartością, którą człowiek może, ale nie musi posiadać i w konsekwencji może ją rozwijać lub utracić. Godność w tym ujęciu to wyznacznik tego, jak postępuje każdy z nas, jak się sami cenimy i jak jesteśmy oceniani przez innych.

Druga metoda uznaje godność za wartość przyrodzoną i niezbywalną człowieka. Godność staje się więc wartością przypisaną, wynikającą z samego faktu bycia człowiekiem, czyli bytem wyjątkowym, odmiennym ze względu na swą świadomość od innych żywych stworzeń. Godność osobistą należy odnieść do sposobu jej pojmowania indywidualnie przez każdego z ludzi. W tym ujęciu człowiek samodzielnie dokonuje oceny działań lub zachowań, których jest adresatem (prawa człowieka, np. prawa dziecka, prawa rodziny).

Niemniej jednak trudno byłoby stworzyć uniwersalne prawa, z których mógłby korzystać każdy człowiek bez względu na wiek i sytuację życiową. W zależności od czynników środowiskowych (np. warunków pracy) oraz społecznych (struktury rodziny oraz grup społecznych, w których człowiek

funkcjonuje)⁵ człowiek jest mniej lub bardziej narażony na sytuacje, w których zostają naruszone jego prawa i godność. W praktyce więc występuje pojęcie subiektywizmu, a owe naruszenia mają charakter względny, gdyż określone instytucje prawne mogą rozstrzygać o tym, czy doszło do naruszenia godności konkretnej osoby. Jak zostało już stwierdzone wcześniej, w zasadzie prawa człowieka mają praktyczne zastosowanie od momentu narodzin, a nawet od chwili poczęcia, aż do jego śmierci i ich stosowanie nie jest uzależnione od wieku człowieka.

Mówiąc jednak o działaniach edukacyjnych, trzeba uwzględnić wiek odbiorców, co wiąże się z określonymi poziomami edukacji. W dzisiejszym systemie edukacji można wyodrębnić:

- a) poziom edukacji przedszkolnej,
- b) poziom szkolnictwa podstawowego,
- c) edukację na poziomie szkół średnich,
- d) edukację na poziomie szkolnictwa wyższego (ludzie dorośli).

Okazuje się, że działania edukacyjne nie sprowadzają się do prostego przekazywania wiedzy i informacji, lecz bardzo często odnoszą się do konkretnych i realnych sytuacji. Jak pisze jeden z autorów, istotne były działania edukacyjne nastawione na przełamywanie stereotypów i uprzedzeń. Warsztaty i spotkania szkoleniowe adresowane były do określonych grup odbiorców, np. nauczycieli i młodzieży. Nauczyciele zapoznawali się z nowymi metodami nauczania o prawach człowieka (jak gra internetowa lub technika dramy) lub pogłębiali swoją wiedzę w wybranej dziedzinie, np. historii lokalnej społeczności. Uczniowie byli zachęceni do realizowania własnych przedsięwzięć dotyczących praw człowieka, takich jak zorganizowanie maratonu filmowego o sytuacji osób narażonych na dyskryminację, wystawy o prawach człowieka

⁵ M. Such-Pyrgiel (2014). *Legal changes against the family and single people in twenty first century in Poland*, "Annales Inuniversitatis Apulensis, Series Jurisprudentia" nr 17, Alba Julia, s. 144–152, zob. M. Such-Pyrgiel (2018). *The Socio-Demographic Changes in Contemporary Polish Society – Selected Issues*. W: „Politické vedy” (2018) [online], Vol. 21, No. 4, ISSN 1335-2741, s. 162–177, <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2018.21.4.162-177>. DOI: <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2018.21.4.162-177> (dostęp: 10.01.2019); zob. M. Such-Pyrgiel (2015). *Rodzina i jakość życia we współczesnym społeczeństwie polskim. Zarys problematyki*. W: M. Sitek, M. Such-Pyrgiel, D. Przastek (red.), *Bezpieczeństwo i jakość życia we współczesnym społeczeństwie polskim. Studium interdyscyplinarne*, Józefów: Wydawnictwo WSGE, s. 13–33.

czy też zaprojektowanie i przeprowadzenie szkolnych kampanii przeciwko mowie nienawiści. Najczęściej udaje się też wypracować i upowszechnić różnorodne narzędzia edukacyjne (m.in. scenariusze zajęć, kursy e-learningowe, podręczniki). Niektóre z nich to wyspecjalizowane publikacje dla wąskich grup zawodowych, które wypełniają istotną lukę na polskim rynku, np. *Równe traktowanie uczestników postępowań. Przewodnik dla sędziów i prokuratorów* czy też *Zdrowie LGBT. Przewodnik dla kadry medycznej*.

Upowszechnianie praw człowieka na różnych poziomach procesu edukacyjnego

Uwzględniając fakt wyraźnego zróżnicowania procesu edukacyjnego w zależności od wieku uczniów na poszczególnych poziomach edukacji, warto zastanowić się nad funkcjonowaniem i przestrzeganiem praw człowieka, wiedzą w tym zakresie oraz rozważyć, czy można tu zastosować kryterium określające korzystanie z praw człowieka w zależności od poziomu edukacji. Warto się również zastanowić, jaki poziom złożoności treści prawnych i w jakiej formie może być upowszechniany na poszczególnych etapach edukacji. Niezmiernie ważnymi elementami, które powinny być uwzględniane przy planowaniu i organizowaniu tego typu działań edukacyjnych, powinny być uniwersalność praw człowieka i ich upowszechnianie w warunkach edukacji, a także konsekwencje nieprzestrzegania praw człowieka.

Jest to problem dyskusyjny, ponieważ konsekwencje czy też kary moralne nie rozwiązują problemu nieprzestrzegania praw człowieka. Specyficzne wykroczenia przeciwko prawom człowieka mogą stać się przestępstwami lub wykroczeniami z obszaru prawa karnego albo administracyjnego (www.ngofund.org.pl, *Upowszechnianie wartości demokratycznych i praw człowieka*⁶).

Wspomnieć tu jeszcze należy o różnych koncepcjach, różnicach językowych, a także o wielości istniejących teorii, koncepcji, podziałów i klasyfikacji praw i wolności człowieka. Istnieje m.in. koncepcja prawno-naturalna, uznająca charakter praw człowieka za podstawowy, pierwotny względem państwa, zgodnie z którą prawa człowieka wynikają z samego faktu istnienia osoby ludzkiej i są immanentnie z nią związane; mają charakter powszechny, przyrodzony, niezbywalny, niepodzielny. Inna koncepcja, liberalna, uważa,

⁶ http://www.ngofund.org.pl/wp-content/uploads/2017/03/2_UPOWSZECHNIANIE-WARTOSCI-DEMOKRATYCZNYCH-I-PRAW-CZLOWIEKA.pdf (dostęp: 20.11.2018).

że prawa człowieka wynikają z prawotwórczej działalności państwa. Treść ustaw i innych regulacji prawnych jest realną podstawą kreacji roszczeń jednostki. To organ ustawodawczy jest rzeczywistym wyrazicielem woli powszechnej będącej źródłem władzy, a tym samym określającej sferę uprawnień jednostki. Sam termin „prawa człowieka” powstał w okresie oświecenia. Po raz pierwszy w akcie prawnym użyty został w Deklaracji praw Wirginii (*Virginia Declaration of Rights*)⁷ z 1776 r., opracowanej przez rzeź George’a Masona, opartej na ideologii Johna Lock’a, traktującej prawa człowieka jako fundament państwa. Deklaracja ta wprowadziła demokrację – czyli prawo ogółu ludzi do rządzenia państwem, zgodnie z przesłaniem, że ludzie są sobie z natury równi, a władza jest wynikiem umowy społecznej (kontraktualizmu). Obecnie terminu „prawa człowieka” używa się powszechnie zarówno na płaszczyźnie regulacji międzynarodowych, jak i wewnątrz krajowych. W porządkach krajowych powszechnie potwierdza się istnienie gwarancji wolności i praw jednostki w tekstach konstytucji. W Polsce problematyce tej poświęcony został rozdział II Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. pt. „Wolności prawa i obowiązki człowieka i obywatela”. Ze względu na miejsce ich regulacji traktuje się je jako uprawnienia o charakterze podstawowym. Pozostałe prawnie chronione wolności i prawa jednostki regulowane są w treści wielu ustaw.

Międzynarodowa encyklopedia prawa publicznego podaje, że prawami człowieka są te wolności, środki ochrony oraz świadczenia, których respektowania właśnie jako praw, zgodnie ze współcześnie akceptowanymi wolnościami, wszyscy ludzie powinni móc domagać się od społeczeństwa, w którym żyją. Prawo jednego człowieka kończy się tam, gdzie zaczyna się prawo innego.

Prawa człowieka uznawane są za prawa powszechnie obowiązujące (mające roszczenie do powszechnego obowiązywania), co sprawia, że wykazują podobieństwo do norm o charakterze wyłącznie moralnym. Jürgen Habermas zauważa, że prawa człowieka „można uzasadnić wyłącznie z moralnego punktu widzenia” – „regulują [one] materię o takiej ogólności, że argumenty moralne wystarczają do ich uzasadnienia”. Zdaniem prof. Wiktora Osiatyńskiego ich fundamentalny, przyrodzony i uprzywilejowany charakter polega na tym, że nie wymagają one uzasadnień: uzasadnień wymagają odstępstwa

⁷ https://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm (dostęp: 20.11.2018).

od tych praw. J. Habermas niewątpliwie należy do najwybitniejszych współczesnych filozofów piszących o Unii Europejskiej i jej przyszłości. Jako jeden z niewielu nie zamyka procesu integracji w kategoriach państw narodowych, lecz szuka alternatywnych i wielopoziomowych źródeł legitymizacji transnarodowego procesu podejmowania decyzji, przypisując szczególną wartość europejskim normom konstytucyjnym i prawnym, również jako tym siłom, które pozwalają stawić czoła globalizacji⁸.

Poszanowanie praw człowieka i godności ludzkiej uważa się za podstawę wolności, sprawiedliwości i pokoju w świecie. Dyskusja o prawach człowieka zawsze była uwikłana w rywalizację światopoglądów i systemów politycznych; większość najbardziej znanych przeciwstawnych orientacji filozoficznych odciskała piętno na koncepcjach praw człowieka. Istnieją poglądy, z których wynika, że źródłem praw człowieka jest religia. Jeżeli człowiek został stworzony na obraz i podobieństwo Boga, należy mniemać, że zajmuje on szczególne miejsce w świecie i ma godność, która wymaga ochrony. Zasady, na których bazuje każde zorganizowane społeczeństwo, opierają się na założeniu, że każdy człowiek zachowuje naturalne prawo do życia, wolności osobistej i własności indywidualnej, zaś władze są zobowiązane do ochrony praw naturalnych jednostki.

Nie sposób wymieniać tu nawet częściowych klasyfikacji i podziałów praw człowieka, ale chcąc podkreślić trudności, jakie mogą pojawiać się przy ich upowszechnianiu, a nawet nauczaniu, przytoczmy przynajmniej kilka z nich. Istnieją więc:

- Prawa osobiste, w tym prawa do: dobrego życia, rzetelnego sądu (patrz „gwarancje formalne” poniżej), decydowania o swoim życiu, szczęścia, prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania, prawo do głoszenia swoich poglądów i opinii bez względu na ich treść i formę, prawo każdego człowieka do uznawania wszędzie jego podmiotowości prawnej, zakaz stosowania tortur, nieludzkiego lub poniżającego traktowania lub wymierzania kar cielesnych, zakaz trzymania człowieka w niewolnictwie lub poddaństwie, zakaz skazywania człowieka za czyn, który nie stanowił przestępstwa w chwili jego popełnienia, zakaz pozbawiania wolności jedynie z powodu niemożności wywiązania się z zobowiązań umownych.

⁸ J. Habermas (2005). *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa: Wyd. Scholar.

- Prawa i wolności polityczne – tzw. prawa negatywne – prawa służące ochronie wolności jednostki przed ingerencją ze strony państwa, prawo do obywatelstwa, możliwość uczestniczenia w życiu publicznym, czynne prawo wyborcze – możliwość uczestnictwa w wyborach, biernie prawo wyborcze – możliwość kandydowania w wyborach, wolność zrzeszania się, prawo do uczestniczenia i organizowania pokojowych manifestacji, prawo do składania wniosków, petycji, skarg, dostęp do informacji o działaniach władz i osób publicznych, równy dostęp do służby publicznej.
- Tzw. wolności i prawa ekonomiczne, socjalne i kulturalne, opisane w Międzynarodowym Pakcie Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych (przyjęte w 16 grudnia 1966 r. w Nowym Jorku, a ratyfikowane przez Polskę 3 marca 1977 r.⁹), w którym gwarantuje się wolność w kontekście następujących praw: prawa do pracy, prawa do własności, prawa dziedziczenia, prawa do zakładania własnej działalności gospodarczej, prawa do wolności twórczości artystycznej, prawa do badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, prawa do wolności korzystania z dóbr kultury i ich wytwarzania i wielu innych. Obok Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, na tym samym posiedzeniu ONZ uchwalono także Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, który zobowiązuje państwa członkowskie do:
 - a) „Zapewnienia każdej osobie, której prawa lub wolności uznane w niniejszym Pakcie zostały naruszone, skuteczny środek ochrony prawnej, nawet gdy naruszenie to zostało dokonane przez osoby działające w charakterze urzędowym;
 - b) zapewnienia, aby prawo każdego człowieka do takiego środka ochrony prawnej było określone przez właściwe władze sądowe, administracyjne lub ustawodawcze albo przez jakąkolwiek inną właściwą władzę, przewidzianą w systemie prawnym danego Państwa, oraz rozwijając możliwości ochrony praw na drodze sądowej;
 - c) zapewnienia realizowania przez właściwe władze środków ochrony prawnej, gdy zostały one przyznane¹⁰.

⁹ <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380169/T/D19770169L.pdf> (dostęp: 20.11.2018).

¹⁰ https://amnesty.org.pl/wpcontent/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf (dostęp: 20.11.2018).

☞ Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, podpisana 7 grudnia 2000 r. w Nicei, podczas szczytu Rady Europejskiej. W pięćdziesięciu artykułach zawarte są podstawowe prawa każdego obywatela państwa członkowskiego Unii Europejskiej, ujęte w sześciu tytułach: I Godność, II Wolność, III Równość, IV Solidarność, V Prawa obywatelskie, VI Wymiar sprawiedliwości. Gwarantowane są m.in. następujące prawa: godność człowieka (art. 1), prawo do życia (art. 2), prawo do zawarcia małżeństwa i prawo do założenia rodziny (art. 9), poszanowanie życia prywatnego i rodzinnego (art. 7), równość kobiet i mężczyzn (art. 23), ochrona w przypadku nieuzasadnionego zwolnienia z pracy (art. 30) czy prawo do dobrej administracji (art. 41), prawa dziecka (art. 24). Czytamy tu, że:

„1. Dzieci mają prawo do takiej ochrony i opieki, jaka jest konieczna dla ich dobra. Mogą one swobodnie wyrażać swoje poglądy. Poglądy te są brane pod uwagę w sprawach, które ich dotyczą, stosownie do ich wieku i stopnia dojrzałości.

2. We wszystkich działaniach dotyczących dzieci, zarówno podejmowanych przez władze publiczne, jak i instytucje prywatne, należy przede wszystkim uwzględnić najlepszy interes dziecka.

3. Każde dziecko ma prawo do utrzymywania stałego, osobistego związku i bezpośredniego kontaktu z obojgiem rodziców, chyba że jest to sprzeczne z jego interesami”¹¹.

Wśród kategorii osób w szczególnie sposób zagrożonych naruszeniami praw człowieka wymienia się kobiety, dzieci, osoby starsze, niepełnosprawne, przedstawiciele mniejszości (etnicznych, narodowych, religijnych, rasowych, seksualnych), cudzoziemców (uchodźców i pracowników migrujących) oraz społeczności tubylcze. Ze względu na grupy, których owe prawa dotyczą, możemy mówić o prawach kobiet, dzieci, prawach konsumenta, prawach autorских, pacjenta, ucznia, pracownika itp.

Z pedagogicznego, a raczej dydaktycznego punktu widzenia, niezmiernie trudno jest skonstruować efektywny proces edukacyjny, którego głównym zadaniem byłoby nie tylko upowszechnianie wiedzy z dziedziny praw człowieka, ale także kształtowanie postaw, przekonań i nastawień dotyczą-

¹¹ https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/karta.pdf (dostęp: 20.11.2018).

cych konieczności i potrzeby stosowania oraz przestrzegania praw i wolności człowieka. Istnieją różnego rodzaju poradniki, przewodniki i opracowania, pozwalające nauczycielom na bardziej efektywną działalność edukacyjną w tym zakresie. Należy do nich np. *Edukacja na rzecz praw człowieka w pracy z dziećmi*, poradnik opracowany przez międzynarodowy zespół w ramach Unii Europejskiej. Korzystając z zawartych tam rad i sugestii, przytaczamy kilka z nich jako materiał do własnych refleksji i opracowania.

Przyszły kształt społeczeństwa zależy od tego, jakie postawy i jaki sposób widzenia świata uformowane zostaną u dzieci w najwcześniejszych latach ich życia. Jak podkreślają autorzy, dzieci są nie tylko przyszłością naszego społeczeństwa, ale jego teraźniejszością, są jego członkami tu i teraz. Dlatego powinny wiedzieć, jakie prawa im przysługują, i oczekiwać, że będą one egzekwowane. To na dorosłych spoczywa obowiązek, by tę wiedzę, postawy i umiejętności w sposób przystępny im przekazywać. Ważne jest nie tylko to, by dziecko miało świadomość, jakie ma prawa, lecz również by rozumiało, że kończą się one tam, gdzie zaczynają się prawa drugiego człowieka. Już od najmłodszych lat dzieci powinny być zaznajomione z takimi pojęciami jak godność osoby ludzkiej, szacunek do samego siebie i wobec innych, wolność, równość, tolerancja i solidarność. To pojęcia fundamentalne w kształtowaniu postaw obywatelskich, wyznaczające nasze podejście do drugiego człowieka, społeczeństwa i państwa.

Respektowanie praw człowieka, w tym także praw dzieci, zależy także od stanu świadomości społecznej. W 2012 r. po wprowadzeniu w życie ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej Centrum badania Opinii Społecznej (CBOS) przeprowadziło badania dotyczące dopuszczalności stosowania kar cielesnych i prawa chroniącego dzieci przed przemocą. W społeczeństwie polskim zmniejsza się przyzwolenie na stosownie kar cielesnych wobec dzieci. „Zmniejsza się również odsetek rodziców przyznających, że biją swoje dzieci. Obecnie co ósmy badany mający dzieci poniżej 20. roku życia (12%) przyznaje, że czasem bije lub bił dziecko. Przed trzema laty twierdziła tak niemal jedna piąta rodziców (19%), a osiemnaście lat temu – jedna trzecia (34%)”¹². Jednak większość badanych zadeklarowała, że popiera wychowawcze znaczenie symbolicznego klapsa, a także nie ma spójnego poglądu na temat prawnego uregulowania tej kwestii (taka sama liczba badanych uważa, że potrzebne są nowe regulacje prawne, a także że obecnie obowiązujące przepisy są

¹² https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_074_12.PDF (dostęp: 20.11.2018).

wystarczające). Powyższe wyniki świadczą, iż istnieje potrzeba uświadamiania nie tylko dorosłych, ale także i dzieci w kwestii przysługujących im praw¹³.

Nie ma jednej definicji edukacji na rzecz praw człowieka, która obejmowałaby różnorodne sposoby, dzięki którym ludzie młodzi i starsi uczą się realizować własne prawa przy jednoczesnym poszanowaniu praw przysługujących innym. Realizowany pod auspicjami Rady Europy Młodzieżowy Program Edukacji na Rzecz Praw Człowieka określa ją jako:

„(...) programy i działania edukacyjne, których celem jest promowanie równej u wszystkich godności ludzkiej, realizowane w połączeniu z projektami służącymi propagowaniu nauczania międzykulturowego, uczestnictwa społecznego oraz wzmocnienia pozycji mniejszości. Nie sposób nie wspomnieć tu o roli współczesnych mediów, które odgrywają znaczącą rolę w edukacji i upowszechnianiu praw człowieka”¹⁴. Natomiast celami tej edukacji są:

- „– kształtowanie postawy szacunku do praw człowieka i podstawowych swobód obywatelskich;
- nadanie właściwej wartości ludzkiej godności i budowanie szacunku do samego siebie i innych ludzi;
- kształtowanie postaw i zachowań prowadzących do poszanowania praw innych ludzi;
- działanie na rzecz równouprawnienia kobiet i mężczyzn oraz zrównania ich szans we wszystkich sferach ludzkiego życia;
- propagowanie poszanowania, zrozumienia i doceniania różnorodności kulturowej, szczególnie w odniesieniu do mniejszości narodowych, etnicznych, religijnych, językowych i innych;
- nadanie ludziom większych uprawnień i większej władzy, a przez to skłonienie ich do większego zaangażowania obywatelskiego;
- promowanie demokracji, rozwoju, sprawiedliwości społecznej, harmonii społecznej, solidarności oraz braterstwa ludzi i narodów;
- wspieranie podejmowanych przez instytucje międzynarodowe działań na rzecz budowania kultury pokojowego współistnienia, która opierałaby się na uniwersalnej wartości praw człowieka, wzajemnym zrozumieniu, tolerancji i wyzbyciu się przemocy”¹⁵.

¹³ Ibidem.

¹⁴ <https://genderexperts.files.wordpress.com/2012/10/kompasik-edukacja-na-rzecz-praw-czc3a5e2809aowieka-w-pracy-z-dziec3a4e280a1mi.pdf> (dostęp: 20.11.2018).

¹⁵ Ibidem.

Media stały się tak istotnym elementem życia społecznego, że czasami nazywa się je „czwartą władzą”, w nawiązaniu do klasycznego trójpodziału władzy na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. Nie ulega wątpliwości, że tak wzmocniona władza mediów przyczynić się może do zwiększenia uczestnictwa ludzi w życiu społecznym i ułatwienia im dostępu do każdej informacji, również w zakresie praw człowieka. Zarazem jednak w procesie tym tkwi pewnego rodzaju niebezpieczeństwo, szczególnie dla dzieci posiadających umiejętności komputerowe. Zagrożeniem dla tych dzieci jest bowiem Internet.

Artykuł 19 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, przyjętej na trzeciej sesji ogólnej zgromadzenia ONZ 10 grudnia 1948 r. w Paryżu¹⁶, przyznaje wszystkim ludziom prawo do wolności wyrażania swoich poglądów, w tym otrzymywania i rozpowszechniania informacji i idei przy pomocy wszelkich dostępnych środków. Co więcej, w art. 2 czytamy, że „każdy człowiek posiada wszystkie prawa i wolności zawarte w niniejszej Deklaracji bez względu na jakiegokolwiek różnice rasy, koloru, płci, języka, wyznania, poglądów politycznych i innych, narodowości, pochodzenia społecznego, majątku, urodzenia lub jakiegokolwiek innego stanu”¹⁷.

Artykuł 13 Konwencji o Prawach Dziecka, przyjętej **przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych 20 listopada 1989 r.** (Dz.U. z dnia 23 grudnia 1991 r.), *explicite* rozszerza to prawo na dzieci. Inne umowy międzynarodowe i większość konstytucji rozwijają to prawo poprzez zagwarantowanie wolności prasy, choć zarazem nakładają na media ograniczenia chroniące przysługujące wszystkim ludziom prawo do prywatności i dobrego imienia. Również Konwencja o Prawach Dziecka zapewnia dzieciom prawo do otrzymywania i przekazywania informacji (art. 13) oraz prawo do dostępu do bezpiecznych, wiarygodnych i zrozumiałych informacji rozpowszechnianych przez środki masowego przekazu (art. 17). Nakłada to na media odpowiedzialność za to, by informacje skierowane do dzieci były dla nich odpowiednie i jasne.

Rzeczywistość mimo wszystko bywa jednak inna. Świat wirtualny oferuje dzieciom szerokie możliwości, choć jednocześnie wystawia je na liczne niebezpieczeństwa. Korzystanie z mediów elektronicznych, cyfrowych i internet-

¹⁶ http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (dostęp: 20.11.2018).

¹⁷ Ibidem.

towych ma często pozytywny wpływ na rozwój dziecka – jest ono przyjemne, kształcące i socjalizujące. Może ono jednak także narazić dziecko i społeczeństwo na krzywdę. Wiele zależy od formy, jaką przybiera. Świat wirtualny może bowiem kształtować życie dzieci w równie silnym stopniu, co świat rzeczywisty, wywierając podobne naciski, by się w niego wpasować, być fajnym lub fajną i mieć mnóstwo znajomych¹⁸ (Flowers, 2009, s. 261 i n.).

Jak już wspomniano powyżej, z mediami związana jest też kwestia dwóch praw przysługujących dzieciom: prawa do ochrony i prawa do informacji. Warto rozważyć przy tym następujące zagadnienia:

- Dostęp i nierówności w dostępie: dostęp do Internetu nie jest wszędzie taki sam. Doprowadzi to najprawdopodobniej do nasilenia nierówności pomiędzy dziećmi o różnym pochodzeniu społecznym. Jak można przewyciężyć to wykluczenie cyfrowe?
- Niepożądane treści i formy kontaktu: badania pokazują, że ponad połowa młodych ludzi w wieku 9–19 lat korzystających z Internetu przynajmniej raz w tygodniu styka się w sieci, najczęściej nieumyślnie, z pornografią. Część z nich jest „zdegustowana” lub „znudzona”, tak jak wtedy, gdy napotka innego rodzaju niepożądane treści, np. obrazy przemocy lub stronę nawołującą do nienawiści wobec jakiejś grupy ludzi. Jak powinniśmy temu zapobiegać? Na ile cenzurowanie dostępu do Internetu stoi w sprzeczności z przysługującym dzieciom prawem do informacji lub prawem do swobodnego wypowiedzania własnych poglądów?
- Nowe umiejętności korzystania z Internetu i mediów: dzieci zazwyczaj uważają, że są biegłejsze od rodziców w sztuce korzystania z Internetu. Osoby dorosłe często podzielają tę opinię. Wzmacnia ona poczucie własnej wartości u dzieci i podnosi ich status w obrębie rodziny. Niemniej jednak większości dzieci brakuje doświadczenia i kompetencji do odpowiedniej oceny treści stron internetowych oraz interpretacji znalezionych tam informacji.

Dzieciństwo to idealny czas na rozpoczęcie trwającej przez całe życie edukacji na rzecz praw człowieka. Dalekosiężne cele nauczania można dostoso-

¹⁸ N. Flowers, *Edukacja na rzecz praw człowieka w pracy z dziećmi*, Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli, s. 261 i n.

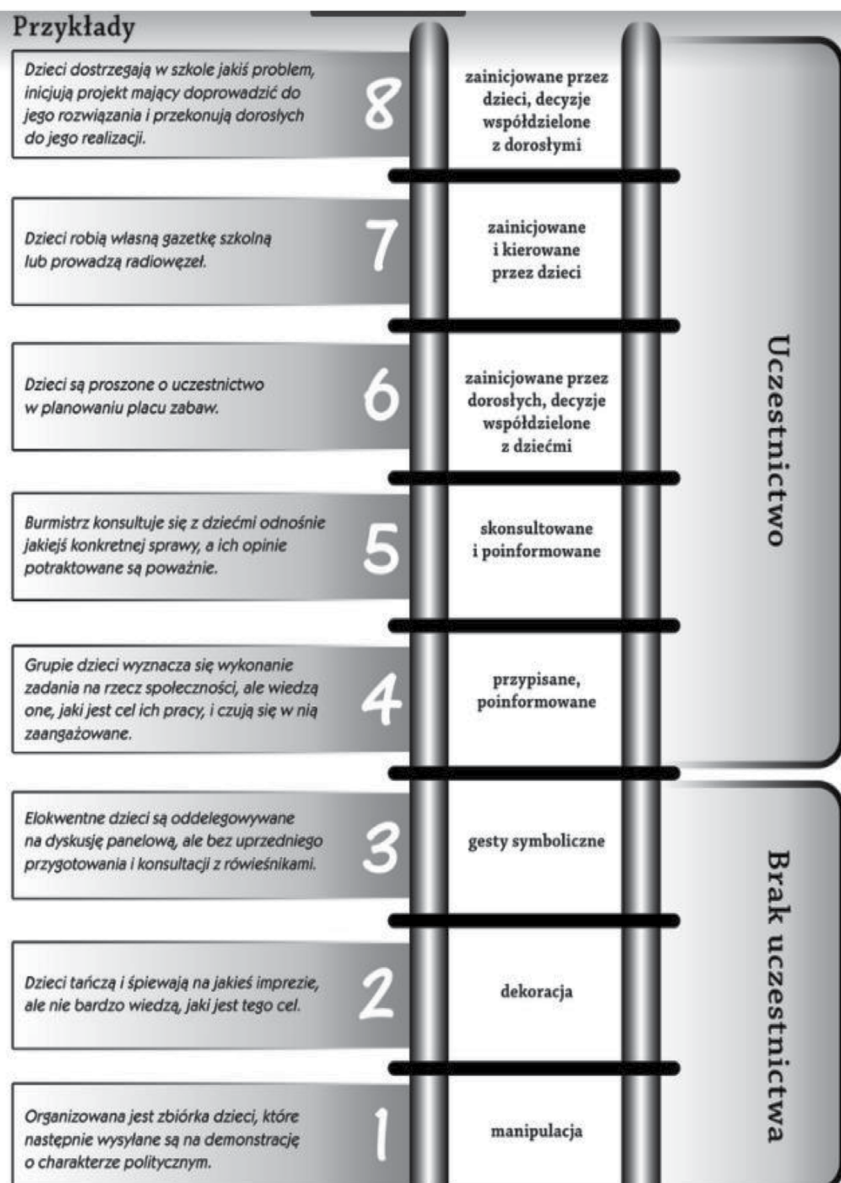
wać tak, aby dobrze wpasowały się one w świat dziecka. Można to osiągnąć przez powiązanie ich z jego osobistymi doświadczeniami nabywanymi w ramach życia rodzinnego oraz społecznego, a także bezpośrednimi kontaktami z dorosłymi i innymi dziećmi. Edukacja na rzecz praw człowieka ma prowadzić do ukształtowania postaw opartych na zaufaniu i tolerancji, czyli fundamentach kultury praw człowieka. Należą do nich:

- docenianie siebie samego i innych,
- poszanowanie praw człowieka w życiu codziennym,
- zrozumienie własnych praw i zdolność do ich wyrażania,
- docenianie i poszanowanie różnic społecznych i kulturowych,
- zdolność do rozwiązywania konfliktów bez użycia przemocy i z poszanowaniem praw należnych innym,
- rozwijanie w dziecku wiary we własne siły i umiejętność ochrony oraz propagowania praw człowieka¹⁹.

Dzieci, które dopiero zaczynają swoją edukację formalną, mają już sporą wiedzę na temat otaczającego je świata i żyjących w nim ludzi. Nauczanie na rzecz praw człowieka powinno w jak największym możliwym stopniu odnosić się do wiedzy zdobytej już przez dzieci, czyniąc ją dla nich bardziej czytelną. Wprawdzie dzieci nie używają takich słów jak sprawiedliwość, równość lub dyskryminacja, ale w wieku siedmiu lub ośmiu lat mają dobre intuicje na temat tego, co jest „w porządku”, a co nie. Niezmiernie istotnym zagadnieniem jest nie tylko bierny odbiór czy nawet przetwarzanie informacji, ale przede wszystkim aktywne uczestnictwo dzieci i młodzieży w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka. Jednym ze sposobów rozwiązania tych problemów jest kształcenie dzieci, tak aby stały się one bardziej krytycznymi i wyrobionymi użytkownikami mediów. Edukacja medialna ma na celu uświadomienie wszystkim dzieciom – i jeśli to możliwe, wszystkim obywatelom – znaczenia i potęgi mediów. Organizowane w jej ramach zajęcia służą m.in. uświadomieniu dzieciom tego, co widzą, i zachęceniu ich do refleksji nad tym, jak to może na nie wpływać. Może to być czynnikiem skłaniającym ich do uczestnictwa lub też do wycofania się z aktywności społecznej (przykłady pokazuje rys. 1 na następnej stronie).

¹⁹ Ibidem, s. 270.

Rys. 1. Drabina aktywności oraz uczestnictwa dzieci i młodzieży w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka

Źródło: opracowano na podstawie: R. Hart (1992). *Children's Participation from Tokenism to Citizenship*, Florence: Innocenti Research Centre, UNICEF, s. 267.

Uczestnictwo dzieci w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka wymaga przede wszystkim sprzyjającego środowiska. Dzieci otwierają się, kiedy czują, że to, co mówią ma dla innych pewne znaczenie, oraz gdy rozumieją cel i sens angażowania się. Ponieważ dzieci myślą i wyrażają się inaczej niż dorośli, ich uczestnictwo powinno być budowane na podstawie konkretnych spraw, doświadczeń i sytuacji znanych im z własnego życia, przy czym natura i złożoność tego uczestnictwa musi się zmieniać z uwagi na rozwijające się zdolności poszczególnych dzieci.

Autentyczne i rzeczywiste uczestnictwo w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka pociąga za sobą rozwój wielu różnorodnych umiejętności i kompetencji. Dzieci zdobywają nowe informacje, uczą się o swoich prawach i za sprawą aktywnego słuchania poznają punkty widzenia przyjmowane przez innych. Formułując i wypowiadając swoje poglądy, rozwijają zdolność krytycznego myślenia oraz umiejętności komunikacyjne, organizacyjne i społeczne. Doświadczają tego, że naprawdę mogą coś zmienić. Problem tylko w tym, aby całe środowisko edukacyjno-wychowawcze o tym pamiętało i te elementy akcentowało.

Podsumowanie

Nieustanne upowszechnianie uczestnictwa dzieci w działaniach obywatelskich to misja służąca kształtowaniu kultury praw człowieka w Europie. Największą przeszkodą na tej drodze są głęboko zakorzenione uprzedzenia i postawy osób dorosłych. Dlatego też konieczne jest rozwijanie zarówno w dzieciach, jak i w dorosłych kompetencji w zakresie praw człowieka, praw dziecka oraz w zakresie praktycznego stosowania norm etycznych. Wszyscy, którzy pracują z dziećmi, powinni przyswoić sobie podstawową zasadę jak najpełniejszego ich uczestnictwa oraz wyrobić w sobie postawę nakierowaną na jego wspieranie i promowanie.

Przykłady rzeczywistego uczestnictwa dzieci w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka można znaleźć w całej Europie. Warto tu przytoczyć kilka przykładów, które są aktualne w Europie, ale także nierzadko spotykane w naszym kraju. Zaliczyć tu możemy:

- Rodzinę: uczestnictwo dzieci może rozpocząć się w domu, w którym nawet bardzo mali domownicy odgrywać mogą pewną rolę w procesie podejmowania decyzji. Młodzi uczestnicy zorganizowanej przez Radę Europy konferencji „Budowanie Europy z dziećmi i dla dzieci” zauważyli: „Z dobrym skutkiem współuczestniczyliśmy wraz z naszymi rodzinami w podejmowaniu decyzji dotyczących (...) sposobu, w jaki chcieliśmy spędzać czas wolny, wyboru, co chcemy jeść, a czasem nawet szkoły, do której mieliśmy (...) chodzić, podziału obowiązków domowych, rozwiązywania problemów rodzinnych czy organizacji imprez rodzinnych”.
- Szkołę: może ona stać się modelowym przykładem autentycznego uczestnictwa. Wspólne opracowywanie obowiązujących w niej zasad czy powierzanie dzieciom zadania udekorowania i utrzymania w czystości ich klasy może być dobrym punktem wyjścia, a ponadto pomaga uczniom utożsamiać się ze swoim środowiskiem szkolnym. Niemniej jednak działanie w samorządzie szkolnym tylko wtedy jest prawdziwym ćwiczeniem w partycypacji, jeśli dzieci mają możliwość podejmowania decyzji rzeczywiste wiążących i ważnych dla życia szkoły. Mogą one także uczestniczyć w działaniach ukierunkowanych na rozwiązywanie problemów występujących w szkole: dręczenia, wykluczania i innych form przemocy szkolnej. Również podejmowanie takich inicjatyw jak prowadzenie gazetki, programu radiowego lub strony internetowej, zakładanie klubów, organizowanie festiwali i różnego rodzaju kampanii jest ważnym wkładem w demokratyczne życie szkoły.
- Aktywność w czasie wolnym: udział w zajęciach pozaszkolnych może być dla dzieci przeżyciem pokazującym, że ich uczestnictwo w działaniach obywatelskich rzeczywiście ma sens. Organizacje pozarządowe, nieoficjalne imprezy, akcje uliczne, festiwale, platformy medialne i internetowe oferują wiele rozmaitych możliwości doświadczania demokracji w praktyce. Ponadto zajęcia pozaszkolne stanowią często dopełnienie edukacji szkolnej.
- Dzieci z grup wrażliwych społecznie: uczestnictwo jest szczególnie ważne dla wzmocnienia pozycji dzieci z grup społecznie wrażliwych. Dzieci żyjące w biedzie lub w zakładach opieki często nie mają dostępu nawet do najbardziej ograniczonych form partycypacji w działaniach i przedsięwzięciach związanych z upowszechnianiem oraz przestrzeganiem praw człowieka.

Wszystkie dzieci trafiające do domów dziecka lub szpitali bądź uwikłane w działania policji lub sprawy sądowe, niezależnie, czy w roli ofiar, czy sprawców, już od pierwszej chwili powinny znaleźć się w przyjaznym środowisku i mieć do dyspozycji dobrze wyszkolonych fachowców. Interesy dziecka mogą być najlepiej zabezpieczone tylko wtedy, gdy może ono wyrazić swoje poglądy i uwagi na temat sytuacji, w jakiej się znalazło, a osoby dobrze prowadzące zajęcia potrafią zapewnić pełne uczestnictwo w działaniach obywatelskich każdemu dziecku, nawet nieśmiałemu i wycofanemu.

BIBLIOGRAFIA

- Habermas, J. (2005). *Faktyczność i obowiązywanie. Teoria dyskursu wobec zagadnień prawa i demokratycznego państwa prawnego*, Warszawa: Wyd. Scholar.
- Flowers, N. (red.) (2009). *Edukacja na rzecz praw człowieka w pracy z dziećmi*, wyd. II polskie, Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli.
- KOMPASIK. *Edukacja na rzecz praw człowieka w pracy z dziećmi*. (2009), Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli oraz Głogów: Stowarzyszenie dla Dzieci i Młodzieży „Szansa”. <https://genderexperts.files.wordpress.com/2012/10/kompasik-edukacja-na-rzecz-praw-czc3a5e2809aowieka-w-pracy-z-dziec3a4e280a1mi.pdf> (dostęp: 20.11.2018).
- Sitek, B. (2005). *Prawo do życia a jakość życia w wielokulturowej Europie*, „Studia Prawnoustrojowe” nr 4, Olsztyn.
- Sitek, M. (2016). *Prawa (potrzeby) człowieka w ponowoczesności. Monografie prawnicze*, Warszawa: Wyd. C.H. Beck.
- Such-Pyrgiel, M. (2014). *Legal Changes against the family and single people in the twenty First Century in Poland*, „Annales Inuversitatis Apulensis. Series Jurisprudentia” nr 17, Alba Julia, s. 144–152, ISSN1454-4075.
- Such-Pyrgiel, M. (2015). *Rodzina i jakość życia we współczesnym społeczeństwie polskim. Zarys problematyki*. W: M. Sitek, M. Such-Pyrgiel, D. Przastek (red.), *Bezpieczeństwo i jakość życia we współczesnym społeczeństwie polskim. Studium interdyscyplinarne*, Józefów: Wydawnictwo WSGE, s. 13–33.
- Such-Pyrgiel, M. (2018). *The Socio-Demographic Changes in Contemporary Polish Society – Selected Issues*. W: „Politické vedy” (2018) [online], Vol. 21, No. 4. ISSN 1335-2741, s. 162–177. <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2018.21.4.162-177>. DOI: <http://doi.org/10.24040/politickevedy.2018.21.4.162-177> (dostęp: 10.01.2019).
- Waśkiewicz, A. (2004). *Przewodnik młodego obywatela*, Warszawa: Wyd. Centrum Edukacji Europejskiej.

Upowszechnianie wartości demokratycznych i praw człowieka (Obywatele dla Demokracji), www.ngofund.org.pl (dostęp: 20.11.2018).

Komunikat z badań CBOS, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_074_12.PDF (dostęp: 20.11.2018).

Akty normatywne

The Virginia Declaration of Rights, https://www.constitution.org/bcp/virg_dor.htm (dostęp: 20.11.2018).

Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych, <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19770380169/T/D19770169L.pdf> (dostęp: 20.11.2018).

Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych, https://amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2016/04/Miedzynarodowy_Pakt_Praw_Obywatelskich_i_Politycznych.pdf (dostęp: 20.11.2018).

Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej, https://bip.ms.gov.pl/Data/Files/_public/bip/prawa_czlowieka/onz/karta.pdf (dostęp: 20.11.2018).

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka, http://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Powszechna_Deklaracja_Praw_Czlowieka.pdf (dostęp: 20.11.2018).